

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
ІМЕНІ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО

Кафедра туризму

Худоба В.В.

Лекція № 7:

**“ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРІЗНОМАНІТТЯ ТА ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ
ФЛОРИ І ФАУНИ”**

Лекція з навчальної дисципліни

“ЕКОЛОГІЯ”

Для студентів спеціальності 073 Менеджмент

“ЗАТВЕРДЖЕНО”

на засіданні кафедри туризму

“_____” _____ 2018 р.
протокол № _____

Зав. кафедри _____ проф. Волошин І.М.

ЛЬВІВ 2018

Лекція 7. ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРІЗНОМАНІТТЯ ТА ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ФЛОРИ І ФАУНИ.

План

1. Поняття про біологічне різноманіття.
2. Проблеми охорони флори та фауни.
3. Червона та Зелена книги України.
4. Характеристика природно-заповідного фонду України.

Рекомендована література

1. Закон України “Про природно-заповідний фонд України” від 16 червня 1992 р. // Екологічне законодавство України. – К. : Юрінком. 2001. – С. 206-235.
2. Заповідна справа в Україні / ред. М. Д. Гродзинського, М. П. Стеценка. – К. : Географіка, 2003. – 306 с.
3. Національний атлас України / ред. Л.Г. Руденко. – К. : ДНВП "Картографія", 2008. – 440 с.
4. *Попович С. Ю.* Природно-заповідна справа / С. Ю. Попович – К. : Арістей, 2007. – 480 с.
5. *Реймерс Н. Ф.* Особо охраняемые природные территории. / Н.Ф. Реймерс, Ф.Р. Штильмарк. – М. : Мысль, 1978. – 295 с.
6. Розбудова екомережі України / за ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонка. – К. : Програма розвитку ООН. Проект “Екомережі”, 1999. – 127 с.
7. Червона книга України. Рослинний світ. – К. : Глобал Консалтинг, 2009. – 911 с.
8. Червона книга України. Тваринний світ. – К. : Глобал Консалтинг, 2009. – 622 с.

1. Біологічне різноманіття: вигоди для людства.

У 1990-х роках увага всього світу була прикута до прийнятої в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро Конвенції про біологічне різноманіття, яке є як основою еволюції і функціонування систем біосфери, так і сталого забезпечення потреб населення Землі. У ній були охоплені положення попередньо прийнятих міжнародних конвенцій (Боннської, Бернської, Рамсарської), які наголошували на охороні окремих важливих ланок природи. У Конвенції про біологічне різноманіття наголошується на необхідності збереження видів, інших форм організації живих істот, екосистем і ландшафтів. Біорізноманіття світу – це, насамперед, різноманітність живих організмів, починаючи з багатства тваринних і рослинних видів і мікроорганізмів. Біорізноманіття містять у собі різноманітність у рамках одного виду, між видами та різноманіття екосистем.

За останні 50 років люди змінювали екосистеми швидше й сильніше, ніж у будь-якій іншій період історії цивілізації. Після 1945 р. на

сільськогосподарські угіддя перетворили більше земель, ніж у XVIII і XIX ст. разом узятих. За останні 40 років рівень видобутку морської й океанічної риби зріс на понад 40 %. Майже за той самий час було втрачено третину мангрових угруповань і понад чверть коралових рифів. Темпи вимирання земної флори і фауни пришвидшилися останнім часом приблизно в тисячу разів. Внаслідок на різних континентах під загрозою зникнення опинилися від 10 до 30 % усіх видів ссавців, птахів і земноводних. До цього варто додати, що щорічно зникає 14,5 млн га лісів.

Біологічне різноманіття є національним багатством як з погляду екології, так і генетики, соціології, економіки, медицини, етики, естетики, культури. Біологічні ресурси нас годують і одягають, забезпечують житлом, ліками, оскільки людство є невід'ємним елементом біосфери.

Втрата біологічного різноманіття на планеті відбувається, головню, через руйнування довкілля, надмірну експлуатацію природних, насамперед біологічних, ресурсів, забруднення довкілля, некерований розвиток населених пунктів та інфраструктури (промислових об'єктів, комунікацій).

Конвенція передбачає, що країни мають право самі розпоряджатися своїми біологічними ресурсами, але вони також є відповідальними за збереження їх біологічного різноманіття і раціональне використання.

У червні 1992 р. Україна підписала Конвенцію про біорізноманіття. У 1994 р. Верховна Рада України ратифікувала її, а в травні 1995 р. Конвенція набула чинності для України. Приєднання України до міжнародної співпраці стало корисним як для народу нашої країни, так і для всього міжнародного співтовариства.

В Україні важливим завданням є встановлення того, в якій мірі біорізноманіття території нашої держави охоплене охороною на її природно-заповідних територіях – насамперед, вищих категорій – у природних та біосферних заповідниках, національних природних парках. Вони є важливими центрами охорони біорізноманіття. Проводяться дослідження, в якій мірі забезпечена нині така охорона і які заходи потрібні для підвищення забезпеченості біорізноманіття цією охороною. Насамперед, це стосується раритетної компоненти біорізноманіття – рідкісних видів рослин та тварин.

Встановлено що 44% видів судинних рослин, занесених до Червоної книги України та Європейського Червоного Переліку (з числа тих, що зростають в Україні), нині відсутні на території природних заповідників України та в заповідних зонах біосферних заповідників (*Андрієнко та ін, 2001*). Отже, для підвищення ступеня охорони біорізноманіття необхідна подальша оптимізація системи природно-заповідних територій держави. Значна увага при цьому нині звертається на охорону не лише видів із Червоної книги України, а

й видів міждержавної охорони, занесених до Міжнародного Червоного переліку, Європейського Червоного переліку та Додатків до Бернської конвенції. Це також вимагає аналізу даної ситуації відносно сучасної системи заповідників та національних природних парків. Наприклад, недостатня в цілому представленість видів міждержавної охорони в наших національних природних парках пояснюється недостатньою кількістю НПП у південних регіонах України та повна їх відсутність в Криму. Адже саме в цих регіонах кількість видів міждержавної охорони є найвищою.

Біорізноманіття України є її національним багатством, його збереження та невиснажливе використання розглядається як один із пріоритетів у сфері природокористування, екологічної безпеки та охорони природи, невід'ємна умова збалансованого економічного та соціального розвитку держави. Загальний аналіз загроз біорізноманіттю свідчить про те, що провідними серед них є суцільне вирубування лісів, рекреаційне навантаження, випасання худоби та витоштування нею рослин, заготівля біоресурсів із медичними та харчовими цілями тощо. Останніми роками великого значення набули забудова заплавної частин великих та середніх річок і знищення заплави іншими шляхами. Ці чинники є поширеними та провідними в усіх природних зонах України.

На конференції міністрів "Навколишнє середовище для Європа" (Софія, 23–25 жовтня 1995 р.) міністри із докільця 55 країн ухвалили Загальноєвропейську (Пан-Європейську) стратегію в галузі біологічного і ландшафтного різноманіття. Так вони створили узгоджену базу для проведення робіт щодо збереження і покращення якості природи і ландшафтів на всій території Європи.

На світовому саміті із сталого розвитку у Йоганнесбурзі у 2002 р. та на Генеральній асамблеї ООН у 2005 р. була схвалена глобальна мета щодо досягнення до 2010 р. суттєвого зменшення втрат біорізноманіття. У зв'язку з цим 2010 р. оголошено ООН Міжнародним роком біорізноманіття з метою привернення уваги країн світу до нагальної проблеми збереження біотичної складової довкілля, яка є основою для існування людства на планеті.

2. Проблеми охорони флори та фауни.

Значення рослинного світу у біосфері було екологічно важливим протягом усіх геологічних періодів її еволюції. З еволюційного та біогеохімічного погляду найбільш характерною рисою зелених рослин є те, що вони для свого існування самі створюють сприятливе екологічне середовище. Поява на Землі рослинності, яка містить хлорофіл мала вирішальне значення для утворення біосфери.

У біосфері виокремлюють такі функції рослинного світу: космічну, газову, ґрунтотворну, економічну, екологічну, суспільно-корисну.

Охоплюючи менше 6 % площі Європи, Україна володіє приблизно 35 % її біорізноманіття, причиною чого є розташування території України на перехресті багатьох природних зон, шляхів міграції представників рослинного і тваринного світу. На порівняно невеликій території утворились три природні зони: широколистяно-лісова, лісостепова, степова і середземноморська зона. Особливістю України є також існування потужної водної екосистеми Дніпра та значної кількості ландшафтів.

Таблиця.1

Показники лісозабезпеченості в Європі*

Регіон	Загальна площа, тис. га	Площа лісів, тис. га	Лісистість, %	Площа лісів на 1 жителя, га
Європа загалом	2 260 128	933 326	41,3	1,3
Північна Європа	112 329	52 538	46,8	2,8
Західна Європа	245 569	59 479	24,2	0,2
Східна Європа	1 902 230	821 309	43,2	2,4
Україна	60 355	9 400	15,6	0,2

* Збереження біорізноманіття України (друга національна доповідь) / за ред. Я. І. Мовчана .– К. : Хімджест, 2003. – С. 41.

Географічне положення України, різноманіття фізико-географічних умов сприяло формуванню багатого рослинного і тваринного світу, що налічує понад 70 тис. видів. Однак значна інтенсивність та обсяги антропогенної діяльності суттєво впливають на біорізноманіття України. Кліматичні зміни на тлі геопроцесів вплинули на еволюцію живих форм на значних територіях, формуючи ендемізм та реліктовість різної вікової просторової шкали, зумовлюючи, значне видове та ценотичне різноманіття біоти. Отож, в Україні налічують понад 25 тис. видів рослин, у тому числі водоростей – близько 4 тис., грибів і слизовиків – більше 15 тис., лишайників – понад 1 тис., мохоподібних – майже 800 та судинних і рослин – 5 100 видів, охоплюючи найважливіших з числа культурних. Найбагатшими флористичними регіонами є Кримські та Карпатські гірські масиви (2 220 і 2 012 видів відповідно).

Близько 28 % площі України зайнято природною чи вторинною напівприродною рослинністю, з них лісами – 15, 6 %, луками – 9 %, болотами – 2 %, степами і солончаками – 3 %. Майже 1/4 видів флори України зосереджена у лісах. Сучасне поширення лісів в Україні є наслідком впливу природних і антропогенних чинників.

Ліси забезпечують багато основних потреб людей – у продуктах харчування, паливі, будматеріалах і чистій воді. Вони також виконують інші, життєво важливі для планети і усього людства, функції. Ліси беруть безпосередню участь у кругообігу води і поживних речовин у природі, вони поглинають вуглекислий газ, знижують його концентрацію в атмосфері і послаблюючи парниковий ефект. Велика частка сільських жителів планети безпосередньо залежить від лісів, які є для цих людей джерелом існування.

Знеліснення завдає непоправної шкоди навколишньому середовищу і економіці країн. Знищення лісів призводить до вимирання окремих видів біологічного різноманіття. Найбільш яскраво виражена різноманітність видів у тропічних вологих лісах. Відомо, що 10-30% викидів газів в атмосферу, які викликають парниковий ефект, є наслідком знищення тропічних лісів.

До знеліснення призводить людська діяльність, зазвичай пов'язана з економічним розвитком. Через те, що роль лісів недооцінюється, їх надмірно експлуатують і знищують. Для такого ставлення до лісу не існує економічного виправдання. Ліси вирубують для звільнення площ під сільськогосподарські угіддя, а також для розробки родовищ корисних копалин. Деревину використовують як паливо та сировину для промисловості і будівництва.

Для цього щоб зупинити процес знеліснення, необхідні нові ініціативи і ретельне адміністрування. Особливо цінним лісовим масивам потрібно надати статус природоохоронних територій і заборонити їхню незаконну експлуатацію. Загальна площа суходільних і морських заповідних територій значно зросла за три останні десятиріччя. За оцінками, близько 12% лісових масивів світу нині знаходяться під охороною. Однак утворення природоохоронних зон не зможе вирішити проблему знеліснення.

Цікаві факти
У 1990-2005 рр. планета втратила 125 млн га лісу; близько 8 млн га втрачалося щорічно
У Китаї площа лісових масивів збільшувалася на 4 млн га щорічно у 2000-2005 рр.
Площа лісу зменшилася на понад 15 млн га, що становить більше 40% втрат лісу у світі впродовж 2000-2005 рр.
У світі темпи знеліснення знижуються; за оцінками площа лісового покриву зменшилася на 7,3 млн га у 2000-2005 рр., порівняно з втратою 8,8 млн га щорічно у 1990-2000 рр.

Найбільших втрат ліси зазнали за останні 100–150 років. У давні часи, про що свідчать історичні джерела, лісистість України становила 43 %. Зараз фахівці вважають, що за даних умов оптимальна лісистість в Україні має бути приблизно 20 %. Зростання лісистості території України до оптимальної дасть

можливість стабілізувати екологічну ситуацію в Україні та збільшити національні ресурси деревини.

У лісах України налічують понад 30 видів дерев, серед яких домінують: сосна звичайна, дуб звичайний, ялина звичайна, береза повисла, вільха чорна, ясен звичайний, граб звичайний. Хвойні насадження охоплюють 42 % загальної площі, у тім числі сосна – 33 %. Твердолистяні насадження займають 43 %, враховуючи дубові з буковими – 32 %.

Радикальні зміни у структурі природних ландшафтів та рослинного покриву відбулися в минулому і в Україні. Нині на Поліссі, територія якого – 120 тис. кв. км (19 % території України), природна рослинність збереглась на площі 50 % (лісом покрито лише 29 %). У лісостепу, площа якого становить 202 тис. кв. км (41 % території України), природна рослинність охоплює 16 % території (13 % – це ліси, 2 % – луки і 1 % – степові екосистеми і болота). Україну вважають степовою державою. У степовій зоні, що охоплює 40 % території України (це приблизно 4 % усієї площі Євразії), 80 % земель розорано. Лісистість становить тут лише 4 %. На жаль, нині природні степові екосистеми стали реліктовими. Вони збереглися лише у вигляді невеличких дрібноконтурних залишків, які постійно деградують на суцільному тлі орних земель, промислово-господарських агломерацій. Степові фітоценози збереглися лише в заповідниках (Асканія-Нова, Кам'яні Могили, Хомутівський степ), старих ярах і балках. Такі масштабні зміни в структурі природних ландшафтів не могли не відбитися на видовому складі флори.

Найбільшим видовим складом виокремлюються ліси. Ліси України на її території розміщені нерівномірно: на Поліссі вони охоплюють 29 % всієї площі цього регіону, в лісостепу – 14 %, Карпатах – 40 %, Криму – 10 %.

Фактична лісистість України є недостатньою, а в багатьох областях – загрозовано низькою. Так, лісистість Миколаївської, Херсонської, Одеської, Кіровоградської, Донецької, Полтавської, Тернопільської областей, АР Крим є майже у півтора–два рази нижчою за оптимальну, тому першочерговим завданням лісової політики в регіонах є збільшення площі лісів.

Майже всі нові насадження України знаходяться в зоні негативного впливу промислових викидів. Особливо чітко його наслідки проявляються в районі діяльності Рівненського ВО «Азот», Лисичансько-Рубіжансько-Северодонецької та Черкаської промислових агломерацій.

Пожежі в лісах України – найбільш розповсюджене явище, що спричиняє значне послаблення та загибель лісів.

Внаслідок нераціонального використання та інтенсивного рекреаційного навантаження відбувається різке виснаження природних запасів найбільш

цінних видів, а окремі види (барвінок малий, золототисячник та інші) вже внесено до списків тих видів, які зникають.

Одним із складових екосистем є тваринний світ, який відіграє важливу роль у біосфері. Завдяки трофічним взаємозв'язкам та геохімічній ролі живої речовини, у природі відбувається кругообіг речовин і потоків енергії, забезпечується біоенергетична основа нормального ходу еволюційного процесу.

За видовим складом тваринний світ у кілька разів перевищує рослинний. У світі описано понад 1,5 млн видів фауни, з яких хребетних менше 50 тис. видів. Найбільшою видовою різноманітністю визначається ентомофауна, що налічує понад 1 млн комах. Дуже бідний клас ссавців, що містить лише 3 500 видів.

Дикі тварини мають велику наукову, культурну та матеріальну цінність. І Вони дають хутро, м'ясо, лікарську і технічну сировину для звіринництва (одомашнювання, покращення порід свійської худоби), є товаром зооекспорту, засобом боротьби з шкідливими видами фауни і флори, об'єктом наукових досліджень.

Найбільш інтенсивне використання дикої фауни – це одомашнення. Одомашнених видів не так багато. Зараз ведуться роботи з одомашнення деяких антилоп (зокрема, в Асканії-Новій), мускусного вівцебика, лося.

До основних чинників, які загрожують сьогодні тваринам належать такі:

- руйнування місць існування;
- пряме знищення диких тварин;
- скорочення кормової бази
- переексплуатація.

Руйнування місць перебування загрожує 67 % загальної кількості всіх рідкісних і зникаючих видів тварин. Це відбувається в момент інтенсифікації сільського господарства, вирубування лісів, будівництва меліоративних споруд, пожеж, спричинених людиною, розширення забудов, надзвичайних природних явищ тощо.

Значної шкоди тваринам завдає їх пряме знищення. Внаслідок переслідування людиною були повністю знищені лісові слони, стеллерова корова, голуби, які не літають – дронти, безкрилі гагарки та багато інших. Тільки ссавців, починаючи з 1 600 р. зникло 63 види і 55 підвидів. З 1 800 р. зникло 74 види птахів. Близько 90 % зниклих видів тварин жили на островах. Вони не змогли вижити при вселенні інтродукованих людьми хижаків, нових видів рослин, захворювань і видів-конкурентів.

Переексплуатація тваринних ресурсів виникає тоді, коли промисел перевищує їх здатність до відновлення. Щоб зникли тварини, не потрібне їх

повне знищення, а достатньо порушити структуру популяції. Однією з форм скорочення видів є браконьєрство – незаконне виловлювання тварин, у тому числі риби.

З метою охорони тваринного й рослинного світу з 1992 р. в Україні ухвалили низку законів. Ведуться роботи з інтродукції, акліматизації та реакліматизації видів.

Інтродукція – завезення, випускання і пристосування до нових умов існування.

Акліматизація – пристосування тваринних і рослинних організмів до нових умов існування, що, зазвичай, пов'язано зі штучним або природним розселенням їх поза межами історичних ареалів. Акліматизація буває природною, випадковою і штучною. Унаслідок акліматизації місцева фауна і флора збагачується новими цінними видами, завезеними з інших територій.

Реакліматизація – переселення видів на території, на яких вони жили раніше, але внаслідок знищення людиною чи інших обставин зникли. Значних успіхів досягнуто під час розселення бобра, плямистого оленя, лани, муфлона, фазана, товстолобика, білого амура.

З метою збереження тваринного світу основні заходи мають бути спрямовані на посилення боротьби з браконьєрством, організацію інспекторського контролю в лісах, на водоймах. Потрібно планомірно здійснювати рекультивацию ландшафтів, відновлення лісів, розширювати заповідники. Першочерговим завданням є виховання природоохоронної свідомості у людей.

Завдяки різноманітним лісовим, лісостеповим та степовим ландшафтам, розгалуженій мережі рік, значній кількості озер та сприятливим умовам, фауна України відзначається значним видовим багатством. За даними зоологів, тваринний світ України налічує 44 800 видів (охоплюючи прибережні акваторії Чорного і Азовського морів). З них 98,5 % припадає на безхребетних тварин і лише 1,5 % – на хребетних. Серед безхребетних налічують близько 20 тис. видів комах. Хребетних на Україні близько 800 видів, в тому числі ссавців – 108 видів, птахів – 367, рептилій – 21, земноводних – 17, риб – понад 250, інших – 12 видів. До найбагатших тваринним світом регіонів України належать Крим, Полісся та Карпати.

Останні 300 років цивілізоване людство вже “стерло з лиця Землі” 1,2 % загального числа видів птахів і ще 5 %, мабуть, вимруть у найближчий час. Цей процес зникнення пернатих представників фауни особливо швидкими темпами відбувається у Північній Америці та Західній Європі – країнах з найвищим рівнем індустріалізації.

Ситуацію в Україні треба визнати менш загрозливою, ніж у країнах Західної Європи, хоча подекуди видовий склад птахів сильно змінився. На сьогодні, стверджують орнітологи, з території України зникли 4 види представників пернатих. Це біла куріпка, кречетка, стерв'ятник і орел степовий.

Останніми роками, незважаючи на розширення мережі заповідників і суворі природоохоронні заходи, варто констатувати, що ситуація не тільки не покращується, а, навпаки, погіршується. Отож, кількість видів, занесених до Червоної книги України (III видання 1994 р.) більш ніж подвоїлося) і становить 67 видів, а не 28(у I виданні 1980 р).

Частина рідкісних видів і тих, що зникають, становить 19 % від загальної кількості птахів, що трапляються в нашій країні. Не менше 20 видів птахів у найближчий час перестануть гніздитися в Україні. Серед них такі цінні, декоративні і взагалі навіть культові види, як беркут, орел могильник, орел курганник, сип білоголовий, гриф чорний, сапсан, шуліка рудий, савка, скопа, лунь степовий, дрофа, стрепет, тиркушка степова.

Сьогодні основними причинами збіднення генофонду тваринного світу є техногенні зміни в природному середовищі – хімічне і фізичне забруднення, меліорація заболочених угідь, неправильне ведення сільського і лісового господарства, а також браконьєрство, знищення з метою захисту сільськогосподарських чи промислових об'єктів (серед таких тварин – хижі птахи).

Протягом останніх ста років здійснено десятки спроб зменшити руйнівну діяльність людської спільноти шляхом обґрунтування та втілення різних природоохоронних ініціатив. Ініційовано створення заповідників, національних природних і регіональних ландшафтних парків, зоопарків і ботанічних садів, складання «червоних книг» та «червоних списків» видів тварин, рослин і грибів тощо. Зокрема, для запобігання негативним наслідкам господарської діяльності людини та послаблення антропогенного навантаження на біосферу суспільство розробило й утілило в життя концепцію охорони генофонду, засновану на ідеології відновлення (Шеляг-Сосонко, Ємельянов, 1997).

3. Червона та Зелена книги України.

Ідея створення Червоної книги належить видатному англійському зоологу професору Пітеру Скотту. Вона становить собою зібрання фактів про унікальних мешканців нашої планети, яким загрожує зникнення. У кожній країні є рослини й тварини, яким загрожує зникнення, хоча кількість їх в інших країнах може бути досить значною.

Червона книга України – офіційний державний документ, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення (Ст. 3 ЗУ „Про Червону книгу України”). Червона книга України є основою для розробки подальших дій, спрямованих на охорону занесених до неї видів тварин і рослин.

Залежно від стану та ступеня загрози для популяції видів тварин чи рослин, занесених до Червоної книги України, їх поділяють на такі категорії:

– *зниклі види*, про які після неодноразових пошуків, проведених у типових місцевостях або в інших відомих та можливих місцях поширення, немає будь-якої інформації про їх існування у дикій природі;

– *зникаючі види*, що знаходяться під загрозою зникнення, збереження яких є малоімовірним, якщо продовжиться згубна дія чинників, що впливають на їх стан;

– *вразливі види*, які у найближчому майбутньому можуть бути зачислені до категорії “зникаючих”, якщо продовжиться дія чинників, що впливають на їх стан;

– *рідкісні види*, популяції яких невеликі, які у даний час не відносяться до категорії “зникаючих” чи “вразливих”, хоча їм і загрожує небезпека;

– *невизначені види*, про які відомо, що вони належать до категорій “зникаючих”, “вразливих” чи “рідкісних”, однак достовірної інформації, яка б дала змогу визначити до якої із зазначених категорій вони належать немає;

– *недостатньо відомі види*, які можна було б зачислити до однієї з вищеперелічених категорій, однак з огляду на те, що немає повної достовірної інформації питання залишається не визначеним;

– *відновлені види*, популяції яких завдяки вжитим заходам щодо їх охорони не викликають стурбованості, однак не підлягають використанню і вимагають постійного контролю.

Перше однотомне видання Червоної книги України було видано у 1980 р. і до нього було включено 85 видів тварин та 151 вид судинних рослин.

Друге видання Червоної книги України було підготовлено у двох томах. Перший том — «Тваринний світ» — був надрукований у 1994 р. і налічує 382 види. Другий том — «Рослинний світ» — вийшов друком у 1996 р. і налічує 541 вид.

Третє видання Червоної книги України, видане через 13 років після випуску другого тому другого видання, включає 542 види тварин та 826 видів рослин і грибів. У ньому враховані сучасні наукові дані щодо чисельності та

поширення видів, положення міжнародних договорів, Стороною яких стала Україна протягом останніх 10-15 років, зокрема Конвенції про біологічне різноманіття, Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES), Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин (Боннської конвенції), Конвенції про збереження дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернської конвенції) тощо.

Таблиця 6.2.

Видове багатство флори України та її представленість у першому, другому та третьому виданнях Червоної книги України

Таксономічна категорія	Кількість видів флори України	ЧКУ 1980 р.		ЧКУ 1996 р.		ЧКУ 2009 р.	
		абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%
Судинні рослини (аборигенні та заносні види)	5310	151	2,8	439	8,8	611	11,5
Мохоподібні	763	-	-	28	3,7	46	6
Водорослі	4908	-	-	17	0,4	60	1,2
Ліхенізовані гриби (лишайники)	1322	-	-	27	2,1	52	3,9
Гриби	5227	-	-	30	0,6	57	1,1

Таким чином, завдяки розвитку системної природоохоронної концепції з'явилися аргументи стосовно необхідності охорони рідкісного фітоценофону, що і є призначенням Зеленої книги. У методологічному відношенні її принциповою перевагою перед Червоною книгою є системний підхід, а в практичному – збереження як генетичних, так і функційних основ біосфери.

Ідея створення Зеленої книги виникла в Україні. Історія її втілення пройшла два етапи: науковий та нормативно-правовий (Зелена книга ..., 2003). Ця проблема почала дискутуватися ще з початку 60-х років. Необхідність охорони типових корінних угруповань нарівні з рідкісними вперше теоретично обґрунтував Є.М. Лавренко (1971). Згодом на необхідність охорони раритетних угруповань вказували Б.П. Колесников, А.М. Семенова-Тянь-Шанська, С.М. Стойко та В.М. Тихомиров (1974). Ця ідея поступово стала привертати увагу ширшого кола ботаніків. У 1987 році українські ботаніки вперше у світовій природоохоронній практиці реалізували ідею охорони раритетних угруповань. Вченими розроблені теоретичні основи їх збереження, обґрунтовані показники виділення раритетних угруповань, запропоновано структуру Зеленої книги України та здійснено її видання у вигляді монографії (Зелена книга ..., 1987). У сучасній українській правовій базі щодо природної складової довкілля статус Зеленої книги визначається Законом України «Про рослинний світ» (1999) та

Положенням про Зелену книгу України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів від 29 серпня 2002 року № 1286. Згідно цим положенням *Зелена книга України* є офіційним державним документом, в якому зведено відомості про сучасний стан рідкісних, таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні. Це зокрема:

– *корінні рослинні угруповання*, в складі яких домінують види рослин занесені до Червоної книги України, а також реліктові та ендемічні види рослин;

– *корінні рослинні угруповання*, склад яких визначається тиковими видами рослин, що зростають на межі свого ареалу чи висотного поширення та мають тенденцію до зниження свого життєвого потенціалу;

– *рослинні угруповання, що не пов'язані з природною зональністю* (болота, луки, водні об'єкти тощо), які потребують охорони з ботаніко-географічних міркувань;

– *рослинні угруповання, взаємопов'язані зі зникаючими видами представників тваринного світу*;

– *рослинні угруповання, утворені поширеними в минулому видами*, рослин, які стали рідкісними під впливом антропогенних чи стихійних чинників.

Зелена книга України включає 160 статей, в яких дається відповідна інформація про 800 асоціацій рослинності України, серед яких є рідкісні (347), такі, що перебувають під загрозою зникнення (354) та типові (99). Статті згруповані відповідно до типів рослинності: лісова (72 статті, 308 асоціацій), чагарникова і чагарничкова рослинність Карпат і Криму (9 статей, 32 асоціації), трав'яна і чагарникова степова рослинність (25 статей, 222 асоціації), трав'яна і чагарничкова рослинність ксеротичного типу на відслоненнях та пісках (8 статей, 32 асоціації), лучна (6 статей, 20 асоціацій), болотна (11 статей, 39 асоціацій), галофітна (3 статті, 10 асоціацій), водна (26 статей, 137 асоціацій).

Найбагатшими за наявністю рідкісних угруповань в Україні є Карпатський та Донецько-Приазовський центри, а також Гірськокримський і Західнополіський. У цих центрах зосереджені угруповання з різним ботаніко-географічним поширенням. Так, у Західнополіському центрі зосереджені бореальні угруповання, які розташовані на території України на південній межі свого поширення, характерні здебільшого для тайгової зони та підтайгової смуги. Там само розташована основна частина українського фрагмента ареалу дубово-соснових лісів рододендронових. Це угруповання реліктового виду – рододендрона жовтого.

Головна мета сьогодення – не допустити, щоб знищували унікальні та типові природні куточки. Створення такого резерву заповідання має велике

значення, коли реалізується земельна реформа, починається процес приватизації земель, впроваджуються ринкові відносини.

4. Характеристика природно-заповідного фонду України.

Згідно чинного законодавства, природно-заповідний фонд (ПЗФ) України - це ділянки суші і водного простору, природні комплекси яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність. Він охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання проводиться з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду рослинного і тваринного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Території та об'єкти природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ) за своїм походженням поділяються на природні території й об'єкти та на штучно створені об'єкти.

Нині в Україні існує 11 категорій ПЗФ: природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк, регіональний ландшафтний парк, заказник, пам'ятка природи, заповідне урочище є природними територіями й об'єктам, тоді як ще 4 категорії ПЗФ, такі, як ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва є штучно створеними об'єктами. Категорія, до якої відноситься певна територія чи об'єкт ПЗФ, визначається відповідно до того цільового призначення та тих функцій і завдань, які дана територія чи об'єкт мають виконувати.

Крім поділу територій та об'єктів ПЗФ за їх походженням, вони розрізняються також і *за значенням*. Залежно від екологічної, наукової, історико-культурної, естетичної, оздоровчої та іншої цінності території та об'єкти ПЗФ можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. При цьому ряд категорій ПЗФ можуть бути як загальнодержавного, так і місцевого значення (це стосується заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва). Регіональні ландшафтні парки і заповідні урочища є категоріями ПЗФ місцевого значення. А природні заповідники, біосферні заповідники і національні природні парки створюються лише на загальнодержавному рівні, при цьому біосферні заповідники є категорією ПЗФ міжнародного значення, оскільки створення і функціонування всіх територій цього типу вимагає дотримання не лише національних, а й міжнародних процедур, при цьому всі

біосферні заповідники є елементами відповідної глобальної мережі, загальний реєстр якої ведеться Програмою ЮНЕСКО „Людина і біосфера”.

Категорії ПЗФ можна також класифікувати за *юридичним статусом*. Ряд з них є юридичними особами, інші створюються (оголошуються) без такого статусу. Так, згідно з чинним законодавством, статус юридичної особи мають природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, а також ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки загальнодержавного значення.

Природно-заповідний фонд України (ПЗФ) станом на 01.01.2018 природно-заповідний фонд України має в своєму складі 8296 території та об'єктів загальною площею 4,318 млн.га в межах території України (фактична площа 3,985 млн.га) та 402500,0 га в межах акваторії Чорного моря. Відношення фактичної площі природно-заповідного фонду до площі держави («показник заповідності») становить 6,6%.

Природні заповідники це природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Біосферні заповідники (далі - БЗ) є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, які створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Національні природні парки є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення й ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність. Національний парк є однією з найстаріших категорій природоохоронних територій.

Регіональні ландшафтні парки є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Особливістю РЛП та їх основною відмінністю від НПП є те, що

вони в більшій мірі, ніж національні парки, поєднують в собі природоохоронні та суто соціальні функції.

Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів. Вони виконують функції збереження та відтворення природних комплексів, видів чи природних ресурсів, підтримання загального екологічного балансу. Залежно від своєї природоохоронної, екологічної, наукової й іншої цінності заказники можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.

Пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне та пізнавальне значення. Територія чи окремий природний об'єкт, що мають особливу природоохоронну, наукову, пізнавальну, культурну, естетичну, господарську, оздоровчо-рекреаційну чи іншу цінність, є унікальними чи типовими для держави, оголошуються пам'ятками природи загальнодержавного значення. Територія чи окремий природний об'єкт, що мають велику цінність, є унікальними чи типовими для певного регіону, оголошуються пам'ятками природи місцевого значення.

Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні природні територіальні комплекси, що мають важливе наукове, природоохоронне й естетичне значення. Заповідні урочища оголошуються з метою охорони їх в природному стані.

Ботанічні сади. Перші ботанічні сади на території України почали організовуватись на початку XIX століття. У 1804 році був закладений ботсад при Харківському університеті, у 1806 р. – при Вищій Волинській гімназії у м. Кременці, у 1812 році – Нікітський ботанічний сад у Криму. Ботанічні сади створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої та світової флори шляхом створення, поповнення і збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної та освітньої роботи.

Відповідно до наукової, культурної, естетичної та господарської цінності їх територій та колекцій, ботанічні сади можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. До складу природно-заповідного фонду ця категорія була введена у 1983 році.

Дендрологічні парки створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.

Основні завдання, а також напрямки науково-дослідної роботи в дендрологічних парках, а також організаційно-правові засади їх функціонування є такими самими, що і для ботанічних садів. Основною відмінністю є те, що увага дендрологічних парків спрямована на вивчення та збереження видів дерев та чагарників.

На території дендрологічних парків забороняється діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню дендрологічних колекцій. На ній може бути проведене зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі. До складу природно-заповідного фонду України ця категорія була введена 1983 року.

Відповідно до наукової, культурної, естетичної і господарської цінності колекцій, зоопарки, як об'єкти ПЗФ, можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. Зоологічні парки загальнодержавного значення є природоохоронними, культурно-освітніми та науково-дослідними установами. Земельні ділянки, на яких вони розташовані, вилучаються з господарського використання і надаються зоопаркам в постійне користування.

Парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою їх охорони та використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних і оздоровчих цілях.

Залежно від ступеня унікальності, естетичної, наукової, природоохоронної, рекреаційної й оздоровчої цінності, збереженості первісної планувальної структури тощо парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.

Основним призначенням парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є збереження, підтримання та відновлення паркових ландшафтних композицій, а також проведення екскурсій і масового відпочинку населення. Їх території можуть використовуватись і для проведення наукових досліджень. Природоохоронні функції поєднуються в них з історичними, культурними та естетичними.

Відповідно до чинного законодавства, з метою забезпечення встановлених режимів охорони природних комплексів та об'єктів природного заповідника та запобігання негативному впливу на них різних видів господарської діяльності, що здійснюється на прилеглих до нього територіях, установлюються охоронні зони. В разі необхідності охоронні зони можуть

установлюватись і на територіях, прилеглих до територій і об'єктів ПЗФ інших категорій.

Територія (акваторія) охоронної зони не має статусу заповідної території і не відноситься до ПЗФ. Її призначенням є захист заповідної території від негативних впливів ззовні, що забезпечується введенням на території охоронної зони спеціального режиму з обмеженням або заборонаю певних видів господарської діяльності. Ця зона може виділятися фрагментарно навколо окремих найбільш цінних ділянок заповідного об'єкту або оточувати його з усіх боків суцільною смугою.